

УДК 930.24

**Валентин Шкварець,
Юрій Гузенко
(Миколаїв)**

ХРОНОЛОГІЯ ЯК ДОПОМІЖНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються роль і місце хронології в історико-краєзнавчих дослідженнях. Водночас показано її специфічні функції як допоміжної історичної дисципліни. Зроблено спробу проаналізувати процес виникнення та формування історичної хронології, а також праці вітчизняних і зарубіжних науковців з найдавніших часів до сучасності.

Ключові слова: хронологія, літописання, календарна система, хронологічні системи, юліанський календар, григоріанський календар, історична хронологія, математична і технічна хронології, хронологічна техніка.

Постановка проблеми пов'язана насамперед із тим, що хронологія органічно входить практично до всіх наук, наукових напрямків. Стосовно ж історії, то без історичної хронології просто неможливо розв'язувати як історіософські, наукові, так і історіографічні завдання. Автори спираються на аналіз досліджень і публікації науковців 60 – 70-х рр. ХХ ст.¹, останніх праць, у яких започатковано і розвинуто далі розв'язання цієї проблеми². Метою статті є подальше дослідження історичної хронології взагалі, одночасно її зв'язку з історико-краєзнавчими дослідженнями зокрема.

Передусім, що таке хронологія, що є її предметом, які її завдання? Хронологія – це наука про вимірювання часу. Свою назву вона одержала від грецьких слів «хронос» – час і «логос» – наука, словення.

Розрізняють два розділи цієї науки: хронологію астрономічну (математичну) і хронологію історичну (технічну). Перша вивчає закономірності руху небесних тіл і встановлює шляхом обрахувань точний астрономічний час. Історична хронологія на основі вираженої у різній формі датованої інформації, яка міститься у писемних та археологічних джерелах, встановлює точний час історичних фактів, а також час появи історичних джерел. Предметом цієї допоміжної історичної дисципліни, обов'язковою для вивчення на історичних факультетах, і є хронологія історична. Одним із її завдань є визначення та уточнення як історичних подій, так і дат історичних джерел.

Серед інших чи не більше тридцяти допоміжних історичних дисциплін, які входять до складної системи сучасної історичної науки, хронологія є однією з найважливіших, тому що основною умовою вивчення будь-якого відрізка історії, будь-якого джерела, письмового або предметного, є визна-

чення його часу і датування. Хронологія створює основу для упорядкування фактів і подій у часі, а саме розкриття хронологічно-послідовних зв'язків між досліджуваними фактами підтверджує закономірність історичного процесу.

Разом з іншими допоміжними історичними дисциплінами хронологія відіграє значну роль у процесі перетворення історичних знань у науку, залишається її постійним супутником, допомагає просуватися вперед у пізнанні історичних фактів, явищ, закономірностей.

Особливе місце посідає історична хронологія в підготовці фахових істориків-вчителів, викладачів, дослідників, краєзнавців. Опанування матеріалу з хронології розширює світогляд учня, студента та й фахівця, активізує їхнє творче мислення, слугує формуванню професійної майстерності, допомагає самостійно поповнювати знання, прищеплювати навички науково-дослідницької роботи. Використання матеріалів і методів хронології в праці історика, зокрема на уроках, лекціях, семінарських заняттях, у наукових пошуках, у самостійній роботі взагалі, дозволяє повніше використати освітній і виховний матеріал цих занять, з одного боку. А з іншого – доповнить і збагатить його, особливо з проблем соціально-економічного розвитку, громадсько-політичного і культурно-освітнього життя та ін.

Звичайно, здобуті у процесі вивчення історичної хронології знання і практичні навички можуть також широко використовуватися не тільки в процесі опанування тієї чи іншої історичної дисципліни. Вони будуть також застосовуватися в історичному, літературному, географічному, природничому та інших краєзнавствах, передусім в організації та роботі наукових об'єднань, шкільних гуртків, музеїв, музейних гуртків, загалом у проведенні не тільки наукової, але й просвітницької та краєзнавчої роботи і т. п. Рекомендуємо навчальну розробку: Перехрест О. Г. Історична хронологія. Навчальний посібник для студентів історичних факультетів³. Нами також розробляється вже тривалий час ця тема, зокрема, стосовно загальноісторичних та краєзнавчих проблем.

Зазвичай, зміст і характер роботи з датою залежить від періоду і місця її приналежності, від виду походження джерела. Тому читач, передусім історик, мусить знати історію виникнення та розвитку літочислення у народів світу, основні календарні системи з найдавніших часів і до наших днів. Варто також враховувати, що будь-яка система лічби часу, ґрунтуючись, як правило, на астрономічних явищах, складалась у конкретних історичних умовах; вона зазнавала впливу тієї чи іншої релігії і віровчень, запозичень із інших систем, всіляких змін у процесі великих політичних подій та здійснюваних реформ.

Вважаємо за потрібне рекомендувати ще ряд вітчизняних видань і публікацій, поданих нами в

літературі до цієї статті, хоч деякі з них тепер вже і стали справжніми раритетами⁴.

Фрагментарно також торкнемося питання виникнення і розвитку хронології як наукової дисципліни історичного циклу, а також до побіжного огляду літератури з хронології.

Підкреслимо, що потреба вимірювати час виникла ще у сиву давнину, коли первісні люди фіксували послідовно повторювані явища природи, зміну дня і ночі, фаз місяця, пір року. Спостереження за явищами природи, розрахунки при визначенні часу з давніх-давен сприяли становленню і розвитку хронології, що виникла ще у Стародавніх Вавилоні і Єгипті, одержала подальший розвиток у Стародавніх Греції і Римі; а згодом, у середні віки, – у Середній Азії, Європі; зокрема і в Київській Русі.

Ми не знаємо, на жаль, імен людей, що розробляли хронологію в найдавніші часи в Єгипті, Месопотамії, Китаї, у індіанців майя та інших народів. Проте відомо, що ці проблеми в Стародавній Греції висвітлювалися у працях Ерастосфена, Каліппа, а у Стародавньому Римі – у роботах Варрона, Птолемея, Цензоріна, Макробія та ін.

Величезний внесок у розвиток хронології зробив астроном із Олександрії Созіген (I ст. до н.е.). Саме він розробив варіант юліанського календаря, що був покладений в основу сучасного літочислення.

Далі хронологія вдосконалювалася в середні віки, виникало багато хронологічних і календарних систем, що перешкоджало зв'язкам різних народів. У VI ст. римський монах Діонісій Малий уніфікував ці системи для європейських країн, вираховавши дату народження Христа. Він заснував християнську еру, якою дотепер користується більшість країн і народів світу.

На початку VII ст. за засновника ісламу Мухамеда було узаконено єдиний календар для всіх мусульман.

Значний внесок у розвиток хронології зробив наприкінці VII – у першій третині VIII ст. англійський монах-літописець Беда Високоповажний як захисник основ християнської віри. Потім детально описав усі ери, календарі греків, персів, арабів, інших сучасних йому народів середньоіндійський вчений-енциклопедист початку XI ст. Аль-Біруні. Великою була також роль поета, вченого другої половини XI ст. Омара Хайяма у подальшій розробці мусульманської системи літочислення.

У XI – XII ст. зростає інтерес до проблем хронології в Київській Русі. Так, Кирик Новгородець став автором найпершої праці «Хронологічні статті». Він розкрив такі поняття, як початкова точка відліку часу – ера, тривалість року, його поділ на місяці за сонячним і місячним календарем, прості і високосні роки, поділ року на тижні. У наступні століття східнослов'янська хронологія розвивалася у напрямку створення календарних довідників,

таблиць для православної церкви (визначення чисел церковних свят, Великодня).

Зародження капіталістичних відносин вимагало подальшої уніфікації хронології, удосконалення календарних систем. Італійці А.Ліліо та І.Данті створили нову календарну систему, яка після запровадження в 1582 р. одержала назву григоріанської (за ім'ям папи римського Григорія XIII – ініціатора календарної реформи). Пізніше французький вчений Ж. Скалігер систематизував історичну хронологію.

В Європі у XV – XVI ст. були різні календарі, у створенні яких брав участь Ю. Дрогобич (Котермак) з Дрогобича – доктор філософії і медицини, ректор і професор Болонського університету, професор Краківського університету, автор першої друкованої української книги, виданої, правда, латиною.

На Русі з виникненням книгодрукування зростала популярність календарів, їх називали місяцесловами. Наприкінці XV ст. з'явилися перші хронологічні праці в Україні: вийшли з друку в Острозі хронологія А. Римши і праця Г. Смотрицького.

У XVII ст. активно вивчав системи літочислення французький дослідник Д. Петавія та ін. Починаючи з XVIII ст., хронологія в Європі складається у самостійну наукову історичну дисципліну. Пріоритетними тут були праці англійських астрономів і математиків. У XIX ст. чимало внесли у розвиток хронологічної науки німецький астроном Х.-Л. Іделер («Посібник з математичної і технічної хронології», 1825–1826), М. Броссе («Нарис хронологічної техніки», 1868), Ф. Кальтенбруннер («Передісторія григоріанської реформи календаря», 1876), Я. Макдональд («Хронологія і календар», 1897).

У XVII-XVIII ст. зростала увага до питань хронології у вчених Росії: відомий історик В. Н. Татищев у першій книзі «Історія Російська» присвятив розділ хронологічним і календарним системам, окремі проблеми розглядали також М.В.Ломоносов, І.М.Болитін, А.Л.Шлецер, М.М.Щербатов.

У XVIII ст. побачив світ перший вітчизняний підручник з хронології ректора Київської духовної академії І.Я.Фальковського.

Особливо активізувалися хронологічні дослідження в Росії в XIX ст.: М.М.Карамзін, І.Д.Беляєв, М.П.Погодін, О.О.Шахматов розглядали питання щодо датування Київської Русі, давньоруського літочислення і хронології найдавніших літописів, календарі та ін. Практично одночасно з'явилися також спеціальні дослідження з окремих питань хронології. Так, П.В.Хавський склав хронологічні таблиці для порівняння юліанського календаря з григоріанським. Д.М.Перевозчиков, Н.І.Черухін на цій основі перекладали і уточнювали, перевіряли дати. М.Н.Лалош спробував створити порівняльний календарі слов'янських та інших народів. Д.Л.Прозоровський розробляв основи слов'янсь-

ко-руської лічби в християнський період, систему поділу часу на години в Київській Русі.

У другій половині XIX ст. було надруковано серію довідників літочислення. У цей же час народним календарям значну увагу приділяли українські дослідники Я.Ф.Головацький, М.О.Максимович, І.Я.Франко.

На початку XX ст. хронологія стала однією з провідних допоміжних історичних дисциплін, з'являються ґрунтовні дослідження з історії систем літочислення, історії календаря, теорії і методів хронологічних досліджень (Ф.Гінуель, Е.Майєр, Р.Паркер, Р.Севелль, М.Ундерхіль, М.Малер, С.Морлей, Х.Лістуман, Е.Бікерман, Р.Нойгебауер, В.Грумель та ряд ін.).

Помітний внесок зробили у розвиток хронологічної науки вчені Росії та СРСР, зокрема Н.В.Степанов, Д.О.Святський та ін. Із уведенням 31 січня 1918 р. у Російській Федерації григоріанського календаря ще більше зріс інтерес до хронології, особливо коли вийшли з друку праці І.Ф.Полака, В.К.Нікольського, Я.Л.Щура, Н.І.Ідельсона, В.А.Россовської про історію нашого літочислення, календаря та ін.

З кінця 30-х років XX ст. історична хронологія стала вивчатися в числі інших допоміжних дисциплін у вищих навчальних закладах Радянського Союзу. Перший курс прочитав Н.В.Устюгов у Московському історико-архівному інституті, у якому були сформульовані основні питання історичної хронології. Курс було видано в 1939 р. Тоді ж з'явилися наукові розробки прикладного значення Л.М.Большакова, Г.П.Саара, С.Н.Биховського, бо розроблялися перші підручники для навчальних закладів.

У воєнні та повоєнні роки Н.Г.Бережков, А.Г.Кузьмін, А.А.Зімін, В.Н.Ганьшин, Ф.С.Завельський розробляли важливі проблеми історичної хронології, літописної та хронології договірних і духовних грамот.

Розвиток хронології українського літочислення досліджували С. З. Заремба, В.І.Стрельський, Н.Г.Титаренко, О.Б.Купчинський та ін.

Включення історичної хронології до навчальних планів історичних факультетів університетів та інститутів зумовило видання підручників, навчальних посібників з хронології: Л.В.Черепніна (1944), О.І.Каменцевої, І. Я. Сюзюмова (1971), І. П. Ермолаєва (1980), В. Я. Кияшко (1981), І. А. Климишина (1985). Корисними стали для вивчення методів лічби часу, типів календарних систем навчальні посібники і науково-популярні книжки В.В.Цибульського, І.А.Климишина та ін. Хоч при цьому і дещо повторимося, але наполегливо рекомендували б також не залишити поза увагою хронологічні розділи підручників А. Введенського, В. Дядиченка і В.Стрельського «Допоміжні історичні дисципліни» та навчального посібника Г.Бондаренка «Спеціальні історичні дисципліни».

Якщо ж мову вести про миколаївські публікації з проблем хронології краю, то тут маємо віддати пріоритет насамперед Миколі Дмитровичу Лагуті, який першим доторкнувся ще в 1928 р. до цієї теми. За фахом він – український філолог з місцевого педагогічного інституту (інституту народної освіти), був безневинно репресований, а згодом реабілітований, проте саме пером М.Д.Лагути була написана і потім надрукована в Миколаєві його цікава й оригінальна розробка – «Хронологія головних історичних подій міста Миколаєва».

Щодо сучасних миколаївських дослідників проблеми, то це директор Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук, доцент Надія Миколаївна Огренич, котра наприкінці 2007 р. у місцевому видавництві Ірини Гудим опублікувала свою розробку «Хронограф Миколаївщини», що одержала позитивні відзиви у центральній і місцевій періодичній пресі. Водночас роком раніше в своїй книзі, присвяченій 90-річчю революційно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні, «Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині. 1917-1921 рр.», що побачила світ у видавництві МДГУ імені Петра Могили, доктор історії, професор В.П.Шкварець подав хронологію найважливіших політичних подій того часу⁵.

В подальшому миколаївці В.П.Шкварець, Є.Г.Горбуров та К. Є. Горбуров у книзі «Повоєнна та сучасна Миколаївщина» (Миколаїв: Видавництво ПП «Шамрай», 2008) подали історичну хронологію Миколаївської області, починаючи з часу її утворення (22 вересня 1937 р.), до цього часу (до 2009 р. включно). Останнім часом В.П.Шкварець та Ю.І.Гузенко опублікували ще ряд праць зазначеної тематики⁶.

Принадно зазначимо, що проблемами історичної хронології активно займалися вчені з української еміграції, насамперед з Українського наукового інституту Гарвардського університету, створеного і тривалий час очолюваного одним із найвизначніших українознавців сучасності Омеляном Пріцаком, який є автором кількох тисяч наукових праць. О.Пріцак до війни був аспірантом в Агатангела Івановича Кримського, воював, пораненим потрапив до німецького полону, лікувався у шпиталі. Після війни емігрував за океан. Свій робочий кабінет із багатющою бібліотекою, іншими матеріалами, зокрема з історіософії, історіографії, хронології та іншу свою багату спадщину заповідав передати Національному університетові «Києво-Могилянська Академія». Його заповіт повністю було виконано: після передчасної кончини О. Пріцака в 2006 році все було передано НаукМА і перевезено до Києва.

Значний внесок у дослідження проблеми вносить Українське історичне товариство у США, його часопис «Український історик», що виходить з 1963

року, очолюваний незмінним його редактором, доктором історії Любомиром Винаром, одним із відомих у світі грушевськознавцем. Чимало зусиль у розвиток української хронології доклали і такі відомі вчені-історики зарубіжного українства, як доктори історичних наук О. Баран, Ю. Бойко, Л. Винар, Т. Гунчак, О. Домбровський, О. Герус, Т. Мальків, В. Маркус, В. Омельченко, Т. Цюцюра, Р. Шпорлюк та ін.

Часто на офіційну систему лічби часу також впливав і вносив свої корективи досить поширений у будь-якому суспільстві більш стійкий і консервативний народний лік часу, тісно пов'язаний із побутом та господарською діяльністю.

Таким чином, отримані нами результати є досить обґрунтованими і переконливими, водночас свідчать про нагальну потребу і реальну перспективу подальших розвідок та конкретних пошуків у зазначеному напрямку.

¹ Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс / А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. – К., 1963; Заремба С. З. До питання про теорію і методику хронологічних досліджень / С. З. Заремба // Український історичний журнал. – 1974. – № 2; Климишин І. А. Календар природи і людини / І. А. Климишин. – Львів, 1975; Його ж. Поговоримо про літочислення / І. А. Климишин. – Львів, 1965; Специальные исторические дисциплины: учебное пособие / Замлинский В. А., Дмитренко М. Ф., Балабушевич Т. А. и др. – К., 1992; Титаренко П. Г. Історія календаря в Росії і на Україні в зв'язку з загальною історією календарів / П. Г. Титаренко. – К., 1972.

² Перехрест О. Г. Історична хронологія: навчальний посібник для студентів історичних факультетів / О. Г. Перехрест; Мін-во освіти і науки України. – 2-ге вид. – Черкаси, 2004. – 144 с.

³ Перехрест О. Г. – Вказ. праця.

⁴ А., Дядиченко В., Стрельський В. – Вказ. праця.

⁵ Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині: навчальний посібник / В. П. Шкварець – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 114-117.

⁶ Шкварець В. П. Про хронологію як спеціальну (допоміжну) історичну дисципліну / В. П. Шкварець // Гуманітарно-економічні дослідження. Матеріали науково-практичної конференції 18 травня 2009 р. – С. 364-370; Шкварець В. П., Гузенко Ю. І. Хронологія та бібліографія Миколаївщини. Історико-краєзнавче дослідження / В. П. Шкварець, Ю. І. Гузенко. – Миколаїв, 2009. – 137 с. та ряд інших.

Валентин Шкварець, Юрій Гузенко
(Николаев)

Хронология как вспомогательная историческая дисциплина

в историко-краеведческих исследованиях

В статье рассматриваются роль и место хронологии в историко-краеведческих исследованиях. В то же время показаны ее специфические функции как вспомогательной исторической дисциплины. Сдела-

на попытка проанализировать процесс возникновения и формирования исторической хронологии, а также труды отечественных и зарубежных научных работников с самых давних времен до современности.

Ключевые слова: хронология, летописание, календарная система, хронологические системы, юлианский календарь, григорианский календарь, историческая хронология, математическая и техническая хронология, хронологическая техника.

Valentyn Shkvarets', Yuriy Guzenko
(Mykoloiv)

The Chronology as Auxiliary History Discipline in Local History Researches

This article highlights the role of chronology in local history researches. Elucidated specific functions of chronology as auxiliary history discipline. The author made an attempt to analyze the processes of coming into existence and forming of historical chronology. Also in the article was taken to consideration ancient and modern publications of domestic and foreign scientists.

Key words: chronology, annals, calendar system, system of chronology, Julian calendar, Gregorian calendar, historical chronology, mathematic and technical chronology, chronological technique.

УДК: 94(477.83)«18»:821.161.2.09

Микола Гуйванюк
(Чернівці)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ОЧИМА ЛЕСІ УКРАЇНКИ (за матеріалами листів до М.Павлика)

У статті автор прослідковує ставлення Лесі Українки та Михайла Павлика до діяльності українських політичних партій Галичини. З'ясовує ступінь їхньої участі у виборчих процесах до австрійського парламенту та Галицького сейму. Висвітлює їхнє ставлення до емансипаційних процесів, а також показує спільну діяльність із впорядкування та публікації наукової і творчої спадщини Михайла Драгоманова.

Ключові слова: Леся Українка, Михайло Павлик, Михайло Драгоманов, Наталія Кобринська, листування, Галичина, вибори, агітація.

«[...] Ох галицькі справи не раз думаєш взятися за віника, замахнути разів 2 – 3 [...]» (Леся Українка).

Одним із проявів українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. були тісні особи-